

УДК 28 (091) (477) "17/19"

Тригуб Олександр Петрович (1975 р.н.). Закінчив з відзнакою історичний факультет МДПУ в 1998 р. Асистент кафедри історії та філософії МФ НаУКМА. Має 30 друкованих праць з проблем історії та розвитку православної церкви на Півдні України, краєзнавства, методики ведення наукових досліджень. Основна тема наукових пошуків – *історія Російської православної церкви в Україні*.

Історія Російської православної церкви на Півдні України (кінець XVIII – початку ХХ ст.): історіографія проблеми

У статті подано огляд літератури, присвяченої проблемам історичного розвитку Російської Православної церкви на Півдні України. Розглянуто роботи дореволюційних авторів, особливо представників духовенства. Особливу увагу звернено на краєзнавчий аспект, що висвітлювався в працях як дожовтневих, так і сучасних дослідників. Автором зроблений висновок, що не дивлячись на помітне пожвавлення роботи сучасних істориків-краєзнавців на ниві церковного краєзнавства та дослідників історії релігії, наукова розробка проблеми далека від її вирішення. По-перше, сьогодні фактично відсутні монографічні дослідження щодо діяльності Херсонської єпархії. По-друге, вся раніше видана література була написана з позиції конкретної ідеології – православ'я або атеїзму. Тому потрібне об'єктивне наукове вивчення проблеми, основу якого повинні складати недосліджені архівні матеріали та інші документи.

In the article the review of the literature devoted to problems of historical development of the Russian Orthodox Church in the South of Ukraine is submitted. The works of the pre-revolutionary authors, in particular of representatives of clergy are considered. The special attention is focused on regional studies aspect, which was covered in works of both pre-October, and modern researchers. The author has come to conclusions, that despite an appreciable revival of the work of modern historians-regional ethnographer on field church's regional studies and researchers of a history of religion, scientific development of a problem far from the decision. First, today actually there are no monographic researches concerning activity Kherson's eparchy. Secondly, all earlier issued literature was written from positions of specific ideology – orthodoxy or atheism. Objective study of a problem therefore is necessary, which basis should make unexplored archival materials and documents.

На сьогоднішній день історія Російської православної церкви на Півдні України, як комплексний аспект наукових пошуків, залишається у колі мало-досліджених проблем. Дотепер не з'явилося ще жодної історичної праці, автор якої б розглянув дану проблематику в усьому її обсязі.

Проте, слід зазначити, що існує велика кількість праць загального характеру, які розглядають історію Російської православної церкви даного періоду, але, як правило, фактичний матеріал та висновки, що робляться на його основі, не торкаються регіону Півдня України. Виключення лише складає історіографія старообрядництва, бо більшість сект та розколів II половини XVIII – поч. ХХ ст. мали свої витоки саме з регіону Південної України. Дореволюційна історіографія, яка має значний доробок у цьому питанні, торкається лише окремих аспектів досліджуваної те-

ми.

Більшість робіт, присвячених православ'ю Півдня, видані у другій половині XIX – на початку ХХ ст., а також у 90-ті роки ХХ століття. З початку 90-х років у періодичній пресі обласних центрів, які входили до Херсонської губернії, особливо в Одесі (яка була єпархіальним центром того часу) почалася актива дискусія щодо проблеми відродження церкви та її історичного минулого.

Більша частина праць була видана в дореволюційний час. Авторами робіт з історії православ'я були священно- та церковнослужителі Херсонської та інших єпархій – архієпископ Гавриїл (Розанов), єпископ Катеринославський Феодосій (Макаревський), архімандрит Діонісій, священики А.Г.Лебединцев, Ф.М.Ляновський, С.В.Петровський, С.Серафімов, П.П.Єланський та

інші. Роботи даних авторів написані з позицій офіційної православної церкви.

Першими дослідниками історичного розвитку православ'я Півдня були визначні краєзнавці Одеси М.Н.Мурзакевич і А.О.Скальковський, у роботах яких досить широко представлена церковна проблематика. Молодий чиновник канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора Аполлон Олександрович Скальковський (1808-1898) у книжці “Первое тридцатилетие истории города Одессы” на основі архівних джерел описав історію будівництва перших храмів Одеси [1]. Певний інтерес викликає і його основна робота “Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823 гг.”, у першій частині якої він згадує про заснування у 1775 році Херсонської єпархії, розселення тут старообрядців та вказує їх чисельність на 1773 рік [2]. Велику цінність становлять додатки до цієї книги – документи, “списані з оригінальних, із всілякою археографічною точністю” [3]. Вони характеризують політику єпархіальної та світської влади стосовно старообрядців, що дає змогу більш точно оцінити цей напрям діяльності православної церкви на Півдні України.

Значний внесок у розвиток церковного краєзнавства Півдня України вніс видатний історик і археолог Микола Никифорович Мурзакевич (1808-1883). Він працював у бібліотеці графа М.С.Воронцова і знайшов велику кількість документів з історії Херсонської єпархії. Починаючи із заснування у 1839 році Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей, він постійно друкував у його “Записках” праці з церковного краєзнавства. Йому належить ряд цікавих та цінних досліджень з історії церков та монастирів єпархії, їх архієпископів. На основі широкої джерельної бази: архівних фондів, особистих спостережень та розвідок М.Н.Мурзакевич у своїх творах вперше торкався цих питань [4]. Для його робіт характерні логічний підбір фактів та документів і ретельність в їх систематизації. Але значним недоліком його праць є їх звичайна описовість, а також метод простого хронологічного викладення фактів. Та, не дивлячись на ці недоліки, цінність доробку цього дослідника виявляється в тому, що роботи побудовані на документах і матеріалах, які на сьогодні безнадійно втрачені для сучасного дослідника. Також цінними є його публікації документів, що торкались питань історії єпархії [5].

Членом Товариства історії та старожитностей з моменту його заснування був архієпископ Херсонський та Таврійський Гавриїл (Розанов) (1781-1858), який особливо плідно працював на теренах церковного краєзнавства. Тільки в “Записках” він надруку-

вав більше десятка повідомлень і серед них таку значну працю, як “Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической”, яка не втрачає своєї наукової цінності й для сучасних істориків. Крім вказівки на дату будівництва та освячення тієї чи іншої церкви, Гавриїл відмітив багато особливостей заснування поселення та його мешканців, бо, як він сам зазначав у вступі, його робота – це не тільки опис церков єпархії, але й хронологічна таблиця, яка допоможе в майбутньому довідатися, коли і як було засноване те чи інше село або місто. Робота ґрунтувалась на історичних довідках парафіяльних священиків єпархії Херсонської та Таврійської, які були зібрані архієпископом за час його перебування на посаді архієпископа Катеринославського та Херсонського (1828-1837), а згодом – Херсонського та Таврійського (1837-1848) [6].

Займаючись добором матеріалів з історії Новоросійського краю та православ'я, Гавриїл створив значну синтезуючу працю з історії Північного Причорномор'я “Очерк о Новороссийском крае”, яка мало чим поступається роботі А.О.Скальковського, до того ж її основу складає розповідь про історичний розвиток православ'я Новоросійського краю до 1837 року, до складу якого він відносив Катеринославську, Херсонську та Таврійську губернії [7]. Автор не вдається до ґрунтовного міркування про причини та наслідки цієї події, але при цьому стверджує, що однією з причин заснування єпархії є перемога в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. і розгром російськими військами Запорозької Січі. Історичний розвиток єпархії у Гавриїла викладений в дусі великодержавної монархічної історичної школи. Цінність цієї роботи полягає в тому, що вона є першим, на думку автора статті, більш менш ґрунтовним дослідженням з ранньої історії Херсонської єпархії періоду 1775-1837 рр., хоча вона й має характер звичайного опису подій у хронологічній послідовності, але з фактологічного боку є безцінним джерелом.

Чимало уваги архієпископ Гавриїл присвятив також заснуванню Готфійської та Кафійської єпархії [8], історії християнських старожитностей Криму [9] та іншим питанням.

Подібні праці створив єпископ Катеринославський Феодосій (Макаревський). З часу його призначення владикою у 1871 році він почав збирати історичні пам'ятки краю, і, базуючись на знайдених ним документах та матеріалах, а також працях попередників, опублікував до 100-річчя єпархії дві роботи: “Краткие сведения о Екатеринославской епархии вообще и о епископах ея” та “Исторический обзор пра-

вославной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ея” [10], что поклало начало його работі над капитальною двотомною розвідкою “Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии” [11] (більш детально див.: Швидько Г.К. Єпископ Феодосій Макаревський – дослідник історії Катеринославщини // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Випуск 8. – К.: Рідний край, 1999. – С. 276–282). На той час це була неперевершена праця, хоча вона й має ряд недоліків, які є властивими і для робіт Гавриїла: насамперед, це неточність, неповнота, розгортання другорядних сюжетів тощо. Але, не дивлячись на це, вона є незамінною роботою при дослідженні церковної історії Півдня України.

У другій половині XIX – на початку ХХ ст. в епархії була видана досить велика кількість праць про виникнення та діяльність місцевих монастирів [12]. Майже всі вони були статистично-описовими й мали більш пропагандистський характер, ніж науковий. Для усіх видань про Херсонські монастирі цього періоду були характерні ідеалізація їх діяльності та відсутність критичних матеріалів.

Багато праць має краснавчий характер. Це насамперед роботи з історії православних приходів епархії та опис святынь краю. Досить плідно на ниві церковного краєзнавства працювали священнослужителі Одеси, Херсона та окремих приходів. Слід відзначити протоієрея кафедрального собору м.Одеси Арсенія Гавриловича Лебединцева (1818 – після 1897), який є автором більше десятка історичних студій [13]. Серед інших дослідників-краснавців можна виділити праці Ф.Лялікова [14], С.Петровського [15], В.Зарудного [16], І.Філіпповича, В.Никифорова та роботи окремих невідомих авторів [17]. Усі вони, як вже зазначалося вище, мають краснавчий характер.

Найбільш цікавими працями останньої четверті XIX – початку ХХ ст. є роботи Ф.Миляновського “Пам’ятна книжка для духовенства Херсонської епархії” та С.Петровського “Сім Херсонських архієпископів” [18]. Перша є довідником із православних приходів епархії на 1900 р., але на початку книги автор склав короткий огляд історії епархії та розмістив біографічні відомості про архієпископів, що керували епархією протягом 125 років. У довіднику дається повний список церков та духовно-навчальних закладів при них станом на 1900 рік. Саме вступний огляд і становить цінність для сучасного дослідника, бо є однією з синтезуючих праць з історії Херсонської епархії. Але, на жаль, фактичний матеріал з історії

обмежується відомостями про заснування епархії та зміну її кордонів.

Праця С.Петровського дає повні біографічні життєписи семи Херсонських архієпископів з 1837 по 1890 роки. Поряд з детальними біографічними даними, ми можемо знайти відомості з головних історичних вів розвитку епархії цього часу, головні напрямки її діяльності тощо. Для праці характерна надмірна ідеалізація церковних ієрархів та всього, що пов’язано з їх життям та діяльністю.

Як і вищезазвана робота, значна частка досліджень побудована на біографічній чи некрологічній основі. Це розвідки, присвячені Херсонським архієпископам, у яких автори дають короткі відомості про ієрархів, головні віхи їх життя та діяльності, їх внесок у розвиток православ’я Херсонської епархії та російської церкви взагалі. Тут же згадуються й основні праці діячів церкви, їх короткий огляд та зміст [19].

Дореволюційні праці загального характеру, як правило, мають довідковий характер, але вони цінні саме своїми всеосяжними відомостями про окремі приходи та монастирі епархії, дають списки ієрархів тощо. Корисними для дослідника є довідники, головна частина яких присвячена ієрархам церкви [20].

Радянська історична наука практично не представлена достатньою кількістю робіт навіть з загальної історії православної церкви синодального періоду. Більша частина праць спрямована на розкриття ролі церкви як антинародної та самодержавницької структури, що боролася з демократичним рухом у Росії, придушувала освіту та науку і т.д. Особливо за радянського часу підкреслювалася “контрреволюційна” роль російського та українського духовенства. У 20-30-ті роки подібні публікації стали засобом утримання влади. Ярлик контрреволюційності був тоді міцно навішений на православне духовенство [21].

У повоєнний період окремі автори, як, наприклад, Є.Ф.Грекулов, продовжували публікувати праці у стилі попередніх років, тобто викривально тлумачили історичні факти, замовчуючи ті з них, які не вписувалися в загальну схему [22]. Викривальні мотиви, хоч і дещо слабше, продовжували звучати у дослідженнях радянських авторів ще і в “перебудовний” час [23].

Після проголошення незалежності України різко зросла зацікавленість вітчизняних науковців історією православної церкви. Упродовж останніх років з’явилася дослідження, автори яких намагаються осмислити роль Російської православної церкви синодального періоду у громадському житті з сучасних мето-

дологічних позицій. Більшість нинішніх наукових праць базується на нових матеріалах, які до цього не використовувалися дослідниками. Насамперед треба відзначити роботи С.О.Гладкого [24], Ю.А.Катуніна [25], О.П.Крижанівського [26], В.І.Ульянівського [27], Б.І.Андрусишина [28] та ін. Та на жаль, усі ці роботи базуються на матеріалах центральних і східних районів України і не торкаються процесів релігійного життя Півдня України. Виключення складають лише дисертація Ю.А.Катуніна, що охопила своїм дослідженням територію Кримського півострову та робота С.І.Білоконя, що наводить дані по архієреям усієї території України. Усі ж інші наукові розробки практично не торкалися південного регіону, бо, як влучно помітив у своїй роботі С.О.Гладкий, релігійно-культурницька діяльність центральних епархій мала більш “чистий” характер, оскільки на Півдні потужно діяв сектантський фактор, що вносило додаткове забарвлення в основну діяльність служителів церкви [29]. Та для дослідника ці роботи цінні тим, що вони розкривають загальний історичний шлях православної церкви на теренах України, що дає змогу зробити порівняльний аналіз розвитку православ'я південного регіону та центральних губерній.

Єдиною роботою 1990-х років, що безпосередньо стосується досліджуваного регіону, є колективна монографія запорізьких істориків [30]. Це перша спроба дослідити одну із сторін релігійного життя Півдня – міжконфесійні відносини. Автори прослідкували становлення російського уряду до всіх релігійних угруповань, що проживали на території Херсонської, Катеринославської та Таврійської епархій, але досліднюючи період XIX ст., автори опустили другу половину XIX – початок XX ст. У зв’язку з цим був випущений такий важливий аспект діяльності православної церкви, як місіонерство, яке набуло широкого розмаху саме в цей період (автор зробив спробу висвітлити цей аспект у своїй роботі “Місіонерська діяльність православної церкви на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.)” [31].

Вагомих здобутків у розробці питань історії церкви домоглися краєзнавці, серед яких виділяється автор більше двох десятків статей про храми й монастирі м.Херсона та області Є.В.Горностаєв. На основі матеріалу, зібраного в періодичній пресі, архівних фондах та роботах попередників, було видано книгу “По страницам истории православных церквей Херсона (Хронологико-историческое описание-

ние)” [32]. На жаль, автор припустився у викладенні матеріалу багатьох дрібних помилок, бажає кращого мова викладення матеріалу. Крім висвітлення фактичного матеріалу, автор намагається з’ясувати роль православного духовенства у соціально-культурному житті міста.

Подібну роботу веде й миколаївський краєзнавець Д.Заковоротній, який поставив за мету написати книгу з історії миколаївських храмів, а апробацію своєї роботи проводить на сторінках місцевих газет. Його статті фактично мають ті ж недоліки, що й твори Є.В.Горностаєва, – недостатня підготовка з методології та методики ведення наукових досліджень, повна довіра до неперевірених фактів, що призводить до значної кількості фактологічних помилок (більш детально див.: Тригуб О.П. Церковне краєзнавство на Півдні України в першій половині 90-х рр. ХХ ст. // Південний архів. Збірник наукових праць. – (Вип. 2. – Херсон, ХДПУ, 1999. – С. 161-165.). Певний внесок у дослідження історії РПЦ на Півдні України кінця XVIII – початку ХХ ст. зробив і автор (див. список публікацій автора – “Історія Херсонської епархії (1775-1918 рр.)”).

У 1990-х роках з’явилося декілька монографій та велика кількість статей у періодичній пресі, присвячених монастирям Херсонської епархії та їх історичному минулому. Для більшості статей характерна наявність надмірного емоційного пафосу та найчастіше – відсутність конкретних матеріалів по факту їх викладення. У цілому сучасний газетний та в більшості випадків і журнальний та монографічний матеріал мають публіцистичний, а не науковий характер. Вони близькі за тональністю до робіт періоду другої половини XIX – початку ХХ ст., а більшість фактичного матеріалу є передруком із літератури того часу.

Підсумовуючи огляд літератури, зазначимо, що, не дивлячись на помітне пожвавлення роботи сучасних істориків-краєзнавців на ниві церковного краєзнавства та дослідників історії релігії, наукова розробка проблеми далека від її вирішення. По-перше, сьогодні фактично відсутні монографічні дослідження щодо діяльності РПЦ на території Херсонської губернії, тобто Херсонської епархії. По-друге, вся раніше видана література була написана з позицій конкретної ідеології – православ'я або атеїзму. Тому потрібне об’єктивне наукове вивчення проблеми, основу якого повинні складати недосліджені архівні матеріали та інші документи.

Література

1. Скальковский А.А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793-1823. – Одесса: Городская типография, 1837. – 296 с.
2. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823 гг.: В 2 ч. – Ч. 1.1730-1796. – Одесса: Городская типография, 1836. – 289 с.
3. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Ч. 1. – С. 275-287.
4. Мурзакевич Н. Епархиальные архиереи Новороссийского края. – Одесса, Тип. Алексомати, 1874. – 6 с.; Його ж. Епархиальные архиереи Новороссийского края. // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Т. 9. – Одесса: 1875. – С. 297-302; Його ж. Одесский Архангело-Михайловский девичий училищный монастырь // Новороссийский календарь на 1845 год. – Одесса: Городская типография, 1844. – С. 357-364; Його ж. Сведения о некоторых православных монастырях епархии Херсонской и Килийской // ЗООИД. – Т. 2. – Отд. 1. – Одесса, 1848. – С. 302-329; Його ж. Донесения о надгробных памятниках Херсонской крепостной церкви // ЗООИД. – Т. 9. – Одесса, 1875. – С. 297-302.
5. Мурзакевич Н. Материалы для истории Новороссийской православной иерархии // ЗООИД. – Т. 9. – Одесса, 1875. – С. 283-296.
6. Гавриил (архп.). Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // ЗООИД. – Т. 2. – Отд. 1. – Одесса, 1848. – С. 140-210.
7. Гавриил (архп.). Отрывок повествования о Новороссийском крае // ЗООИД. – 1853. – Т. 3. – С. 79-129; Його ж. Продолжение очерка Новороссийского края с 1787 по 1837 год // ЗООИД. – 1863. – Т. 5. – С. 420-490.
8. Гавриил (архп.). Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфской и Кафской епархии (из “Истории Херсонской и Славянской епархии”) // ЗООИД. – Т. 1. – Отд. 1. – Одесса, 1840. – С. 197-204.
9. Гавриил. Остатки христианских древностей в Крыму // ЗООИД. – Т. 1. – Одесса, 1840. – С. 320-328; Гавриил. Историческая записка об Одесском женском Архангело-Михайловском монастыре. //ХЕВ. – 1877. – № 16, 17. – С. 444-465, 489-515.
10. Феодосий (Макаревский). Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ея. – Екатеринослав, 1876. – 398 с.; Феодосий (Макаревский). Краткие сведения о Екатеринославской епархии и о епископах ея // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1875. – № 8, № 9.
11. Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Вып. 1, 2. – Екатеринослав: Тип. Л.М.Чаусского, 1880. – Вып. 1. – 573 с.; – Вып. 2. – 372 с.
12. Дионисий. Сведения о второклассном Григорьево-Бизюковом монастыре / Составитель настоятель Бизюкова монастыря архимандрит Дионисий. – Одесса, 1852 – 32 с.; Зеленецкий К. Сведения о второклассном Успенском монастыре в окрестностях Одессы // Новороссийский календарь на 1843 год. – Одесса, 1842. – С. 341-344; Чирков А. Топографическое описание Корсунского монастыря, находящегося в Днепровском уезде Таврической губернии, на левом берегу Днепра // ЗООИД. – Т. 12. – Одесса, 1881. – С. 466-476; Ногачевский Н.Ф. Григорьевский Бизюков монастырь Херсонской епархии. – Одесса: Тип. Е.И.Фесенко, 1894. – 83 с.; Православные монастыри, скиты и киновии в епархиях Новороссийского края и Бессарабии: в епархии Херсонской // Новороссийский календарь на 1873 г. – Одесса, 1872. – С. 109-113.
13. Лебединцев А. О Феодосийской викарной епархии // Прибавление к ХЕВ. – 1861. – № 1. – С. 40-57; Його ж. Одесский кафедральный Преображенский собор // Прибавление к ХЕВ. – 1860. – № 3. – С. 127-137; – № 4. – С. 161-173; Його ж. Церковь Святой Екатерины в Одессе // Прибавление к ХЕВ. – 1860. – № 8. – С. 506-511; Його ж. Столетие церковной жизни Крыма (1783-1883) // ЗООИД. – 1883. – Т. 13. – С. 201-219.
14. Ляликов Ф. Достопримечательности Воскресенской церкви в г.Бериславе // ЗООИД. – Т. 1. – Одесса, 1840. – С. 606; Його ж. Церковь Св.Екатерины в Херсонской крепости в г.Бериславе // ЗООИД. – Т. 1. – Одесса, 1840. – С. 329-330.
15. Петровский С. Одесский Преображенский собор. – Одесса, 1908.
16. Зарудный В. Краткая записка знаменам и значкам, находящимся в Николаевском Адмиралтейском соборе. Опись Николаевского Адмиралтейского собора // ЗООИД. – Т. 13. – Одесса, 1883. – С. 189-192.
17. Историческая записка о городе Очакове и Очаковском Николаевском соборе // Прибавление к ХЕВ. – 1889. – № 10. – 15 мая. – С. 267-279; – № 11. – 1 июня. – С. 299-308; Лобачевский В. Летопись прихода с.Ольшанки Св. Иоанна Милостивого церкви // Прибавление к ХЕВ. – 1893. – № 3. – С. 37-51; № 7-8. – С. 147-157; № 9. – С. 198-205; История Херсонского Успенского собора // Юг. – 1898. – 14, 15, 19 августа; Св. И.Филиппович Летопись прихода Петро-Павловской церкви села Мигеи, Елисаветградского уезда, Херсонской епархии // ЗООИД. – Т. 23. – Одесса, 1901. – С. 1-48; Т. 24. – Одесса, 1902. – С. 1-32; Пр. В.Никифоров. Материалы для истории возникновения церквей в Александрийском уезде Херсонской губернии // ЗООИД. – Т. 23. – Одесса, 1901. – С. 49-69.
18. Миляновский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. – Одесса: Типография Е.И.Фесенко, 1902. – CVII+278+XXIII с.; Петровский С. Семь Херсонских архиепископов. Биографии с приложением портретов, выполненных фототипией. – Одесса: Тип. Е.И.Фесенко, 1894. – 184 с.
19. Неводчиков Н. Евгений (митрополит) (Болховитинов) Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской церкви. – М.: Русский двор, 1995 (Репринт). – 416 с.; Списки архиереев и архиерейских кафедр иерархии всероссийской (1721-1871). – СПб., 1872. – 153 с.; Строве П. Библиологический словарь и черновые к нему материалы. – СПб., 1882. – 531 с.; Списки архиереев иерархии всероссийской. – СПб., 1896. – 121 с.
20. Евгений (митрополит) (Болховитинов) Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской церкви. – М.: Русский двор, 1995 (Репринт). – 416 с.; Списки архиереев и архиерейских кафедр иерархии всероссийской (1721-1871). – СПб., 1872. – 153 с.; Строве П. Библиологический словарь и черновые к нему материалы. – СПб., 1882. – 531 с.; Списки архиереев иерархии всероссийской. – СПб., 1896. – 121 с.
21. Грекулов Е.Ф. Как российское духовенство душило печать. – М.: Атеист, 1930. – 73 с.; Дмитрев А. Церковь и идея самодержавия в России. – М.: Атеист, 1930. – 232 с.; Ковалев Ф. Православие на службе самодержавия в России. – М.: Безбожник, 1930. – 64 с.; Ростов Н. Духовенство и русская контрреволюция конца династии Романовых. – М.: Атеист, 1930. – 156 с.
22. Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX в.). – М.: Наука, 1969. – 184 с.; Грекулов Е.Ф. Православная церковь – враг просвещения. – М., 1962. – 192 с.
23. Прошин Г.Г. Черное воинство: Русский православный монастырь. Легенда и быль. – М.: Политиздат, 1988. – 350 с.; Філоненко М.В. Православ'я у пошуках історичного самовідправдання. – К.: Тов-во “Знання” УРСР, 1987. – 48 с.
24. Гладкий С.О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ століття // Автореф. дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1997. – 16 с.
25. Катунін Ю.А. Історія Таврійської та Сімферопольської епархії (др. пол. XIX – поч. ХХ ст.) // Автореф. дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1994. – 18 с.
26. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України. XVIII – перша половина XIX ст. – К.: Вища школа, 1991. – 125 с.; Крижанівський О.П. Плохий С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 3. – 336 с.
27. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (дoba Української Центральної Ради). – К.: Либідь, 1997. – 200 с.
28. Андрусишин Б.І. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (дoba Директорії УНР). – К.: Либідь, 1997. – 176 с.
29. Гладкий С.О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ століття // Автореф. дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1997. – С. 8.
30. Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII – ХХ століття. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1999. – 252 с.
31. Тригуб О.П. Місіонерська діяльність православної церкви на Півдні України (друга половина XIX – початок ХХ ст.) // Наукові праці. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 2000. – Т. 8. Історичні науки. – С. 45-49.
32. Горностаев Е.В. По страницам истории православных церквей Херсона (Хронологико-историческое описание). – Херсон, 1998. – 106 с.